

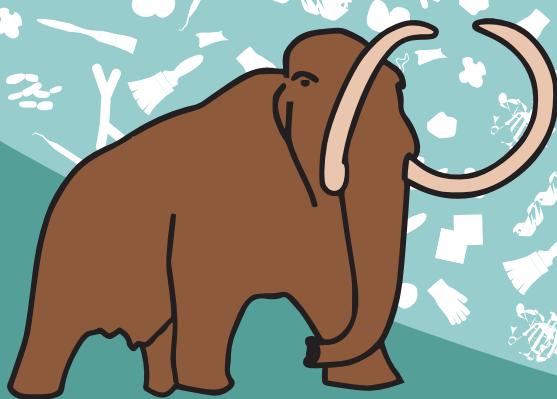
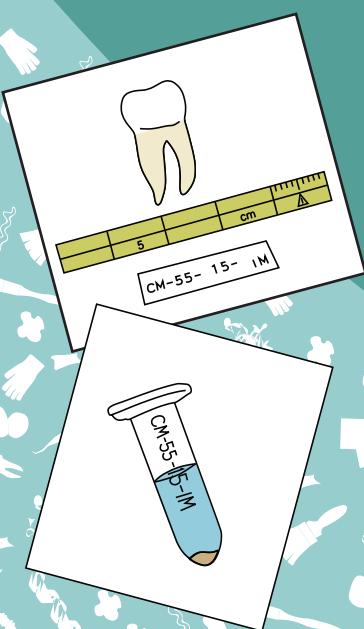
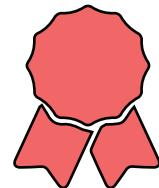
Huk niraq puriykuna

CIENCIA ARQUEOLÓGICA NISQAPI

Kay maytuqa:

Suti

Qallariq bioarqueologa
periodo de
entrenamiento nisqapi

Maytu Illopinapaq
Yachay Wasi Max Planck de
Ciencias de la Historia Humana

Huk niraq puriykuna

CIENCIA ARQUEOLÓGICA *NISQAPI*

Kay maytuqa:

Suti

Qallariq bioarqueologa
periodo de
entrenamiento nisqapi

Maytu llimpinapaq

Yachay Wasi Max Planck de
Ciencias de la Historia Humana

Publicado por: Max Planck Institute for the Science of Human History

Editora: Christina Warinner

Asistente: Jessica Hendy

Contribuyentes:

Zandra Fagernäs

Jessica Hendy

Allison Mann

Åshild Vågene

Ke Wang

Christina Warinner

Traducido al Quechua por:

Alondra Loayza Puga y Mary Luz Loayza Puga

Este libro para colorear fue elaborado como parte de un curso de formación en ilustración científica.

Attribution-NonCommercial-ShareAlike

CC BY-NC-SA

PIKUNATAQ KANCHIK

Bioarqueologokunaqa maskaqmi kaniku chaymi runakunapa ñawpaq kawsayninkumanta imayna kasqankumanta mana yachakuq yachaykunata istudyaynkupaq método científico nisqakunawan huk niraq musuq ruraykunawanpas llamkaniku.

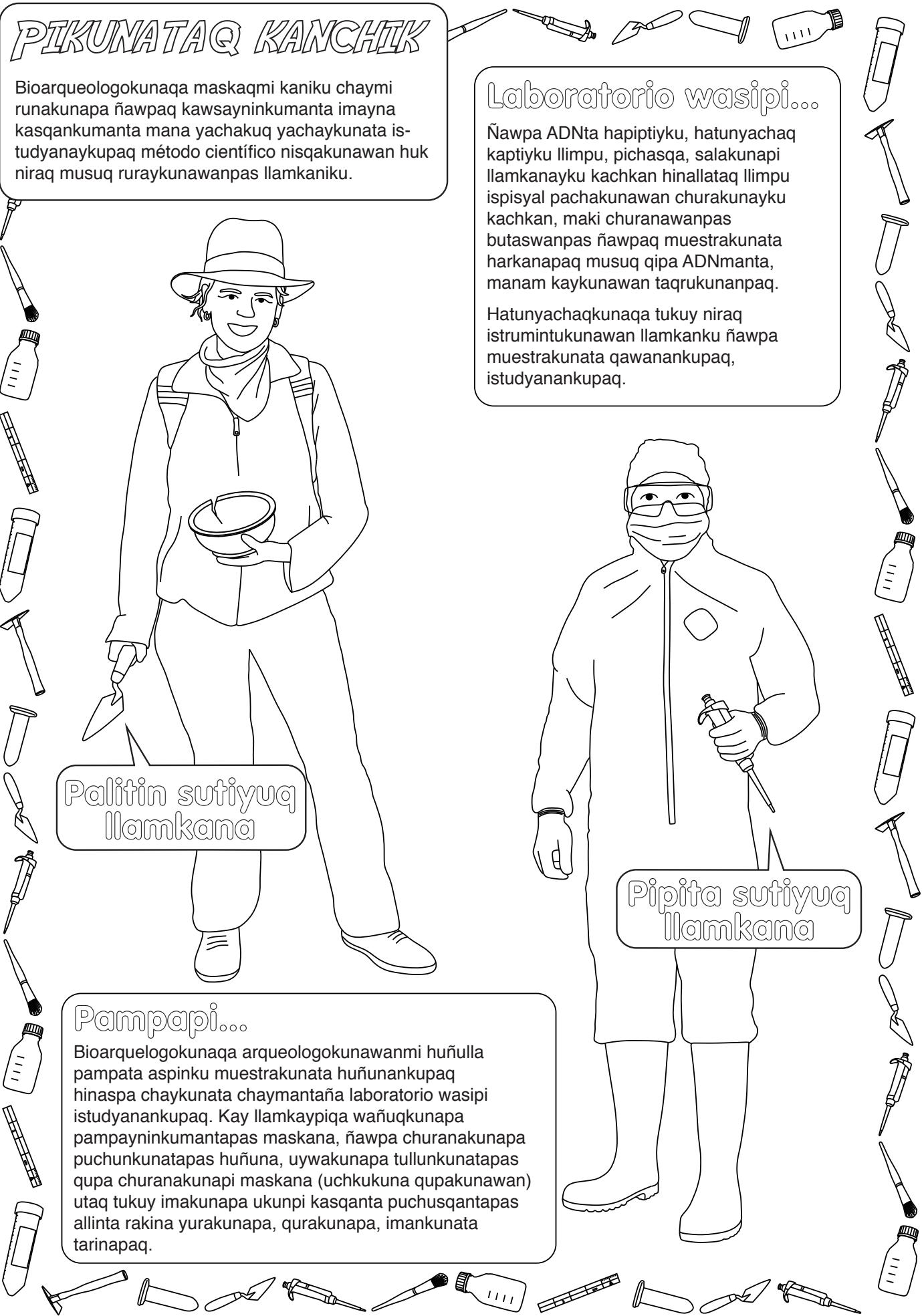
Pampapi...

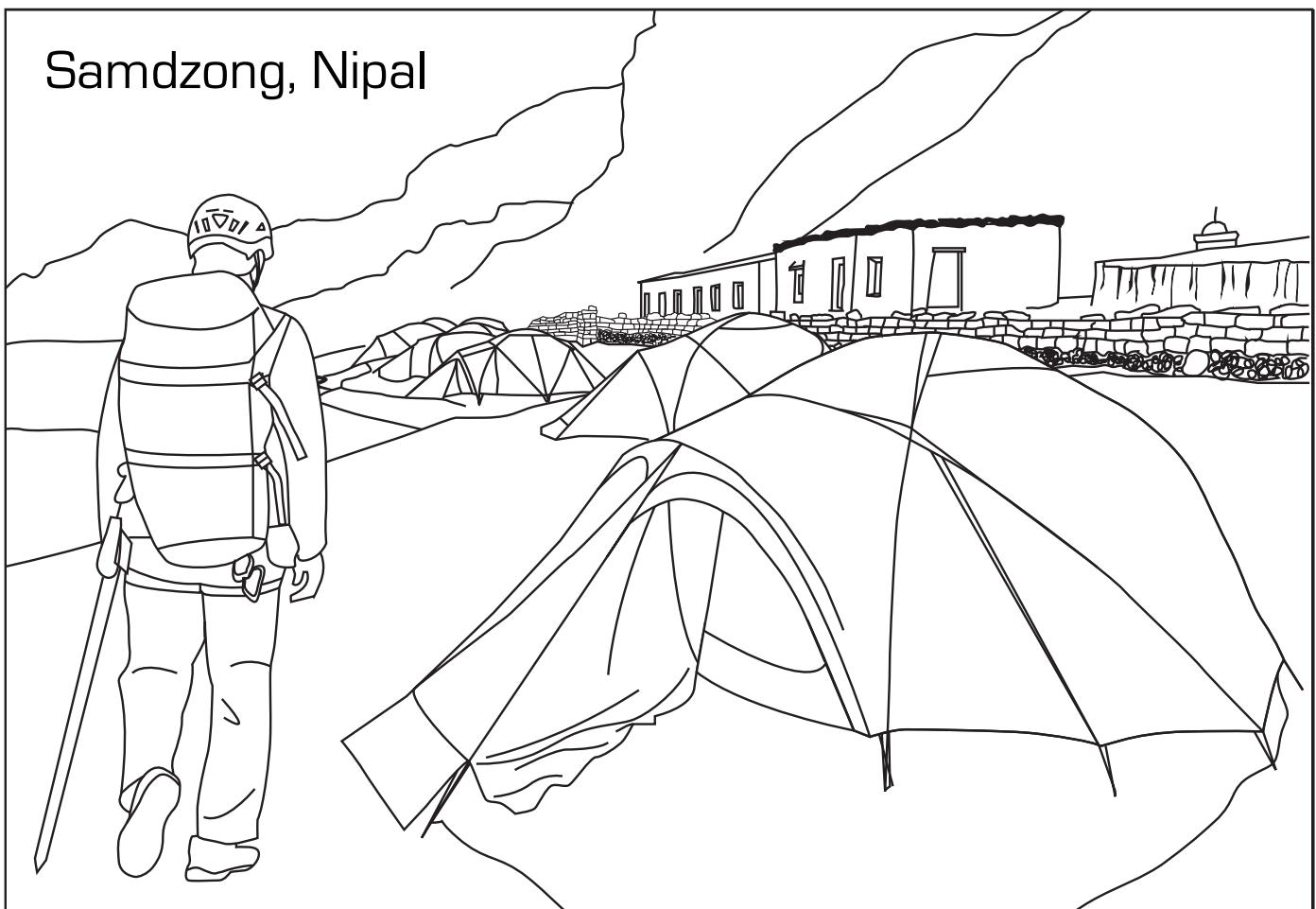
Bioarquelogokunaqa arqueologokunawanmi huñulla pampata aspinku muestrakunata huñunankupaq hinaspa chaykunata chaymantaña laboratorio wasipi istudyankupaq. Kay llamkaypiqa wañuqkunapa pampayninkumantapas maskana, ñawpa churanakunapa puchunkunatapas huñuna, uywakunapa tullunkunatapas qupa churanakunapi maskana (uchkukuna qupakunawan) utaq tukuy imakunapa ukunpi kasqanta puchusqantapas allinta rakina yurakunapa, qurakunapa, imankunata tarinapaq.

Laboratorio wasipi...

Ñawpa ADNta hapiptiyku, hatunyachaq kaptiyku llimpu, pichasqa, salakunapi llamkanayku kachkan hinallataq llimpu ispisyal pachakunawan churakunayku kachkan, maki churanawarpas butaswanpas ñawpaq muestrakunata harkanapaq musuq qipa ADNmanta, manam kaykunawan taqrrukunanaq.

Hatunyachaqkunaqa tukuy niraq istrumintukunawan llamkanku ñawpa muestrakunata qawanankupaq, istudyankupaq.

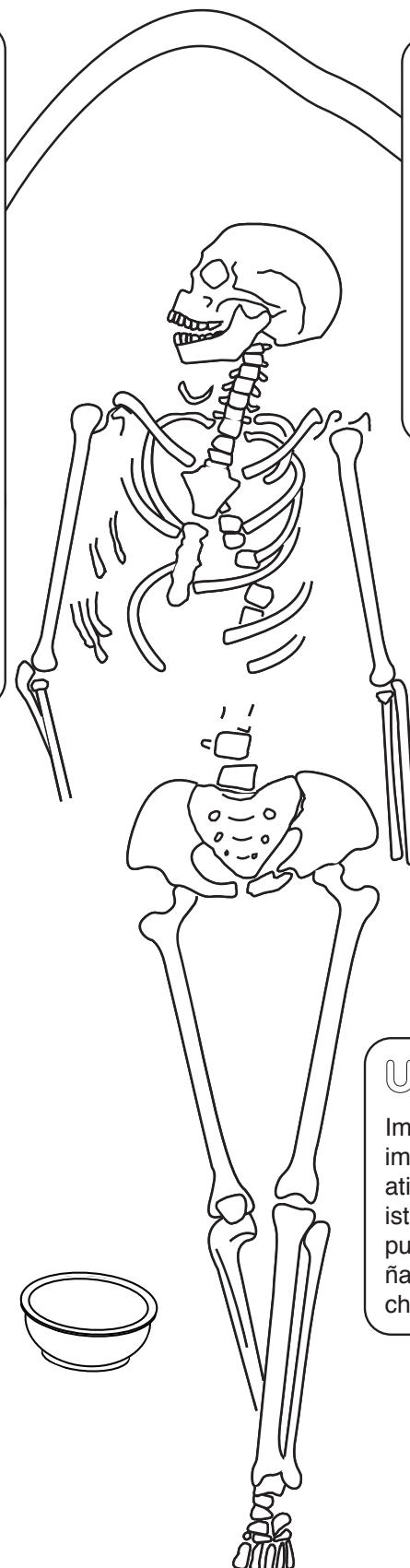
Kiru aychata punkichiq anaq plakakuna

Placa dental sutiwanpas kiru aychata punkichiq anaq plakakunata riqsinku, kaykunalla llapan wirpunchikmanta kawsasqa kaptinchikraq mana wiñaq hina kakun, manam huk niraq churakunkuchu utaq hukman tikrankuchu. Kiru aychata punkichiq anaq plakakunaqa bakteriakunatawan mikuykunapa puchunkunata hapinku, chaymi kaykunawan ñawpa runakunapa ima mikusqankumanta hinallataq imayna kasqankumanta istudyayta atinqaku.

Sañupa puchunkuna

Sañukunapi mikuy puchukuna huk niraq puchukunapas, kaykunapi yurapawan uywakunapa proteínankunata, yura uchuy partikulakunatas, mikuykunapi churasqanku wira yupikunatas tarinkuman. Kaykunamanta lluqsiq análisisqa imayna ñawpa runapa mikusqanmanta hinallataq ñawpa llaqtakunapa imayna yanukusqankumanta hinalla imakunawantaq yanurqanku, chaykunamanta ñuqanchikta yachachiya atinkuman.

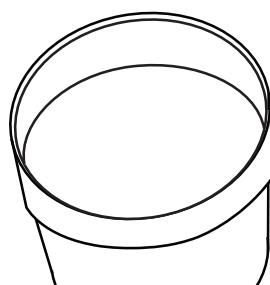
Tullukunawan kirukuna

Tullukunapas kirukunapas ADNyuqmi, kaykunawan ñawpa llaqtakunapa astakusqankuta purisqankuta istudyayta atinqaku hinaspa imayna kasqankumanta willakuya atinqaku, ñawinkunapa utaq chukchankunapa ima niraq kasqanta hinallataq imayna tukuy imankunata tikrarqaku allinta kawsanankupaq llaqta chayasqankuman. Hatun unquy mastakupi runa wañuqpa kirunpi chay unquchikuqkunapa ADNkuta tarinkuman.

Uywakunapa tullunkuna

Ima mikusqankumanta ñawpa pachapi imayna economía kasqanmantapas yachayta atisunchikman uywakunapa tullunkunata istudyaspa. Radiocarbonopi rurakusqa punchaw churaypaqpas hinallataq imayna ñawpa tiyanankuna kasqa, chaypaqpas nisyu chaniyuqmi kanqa.

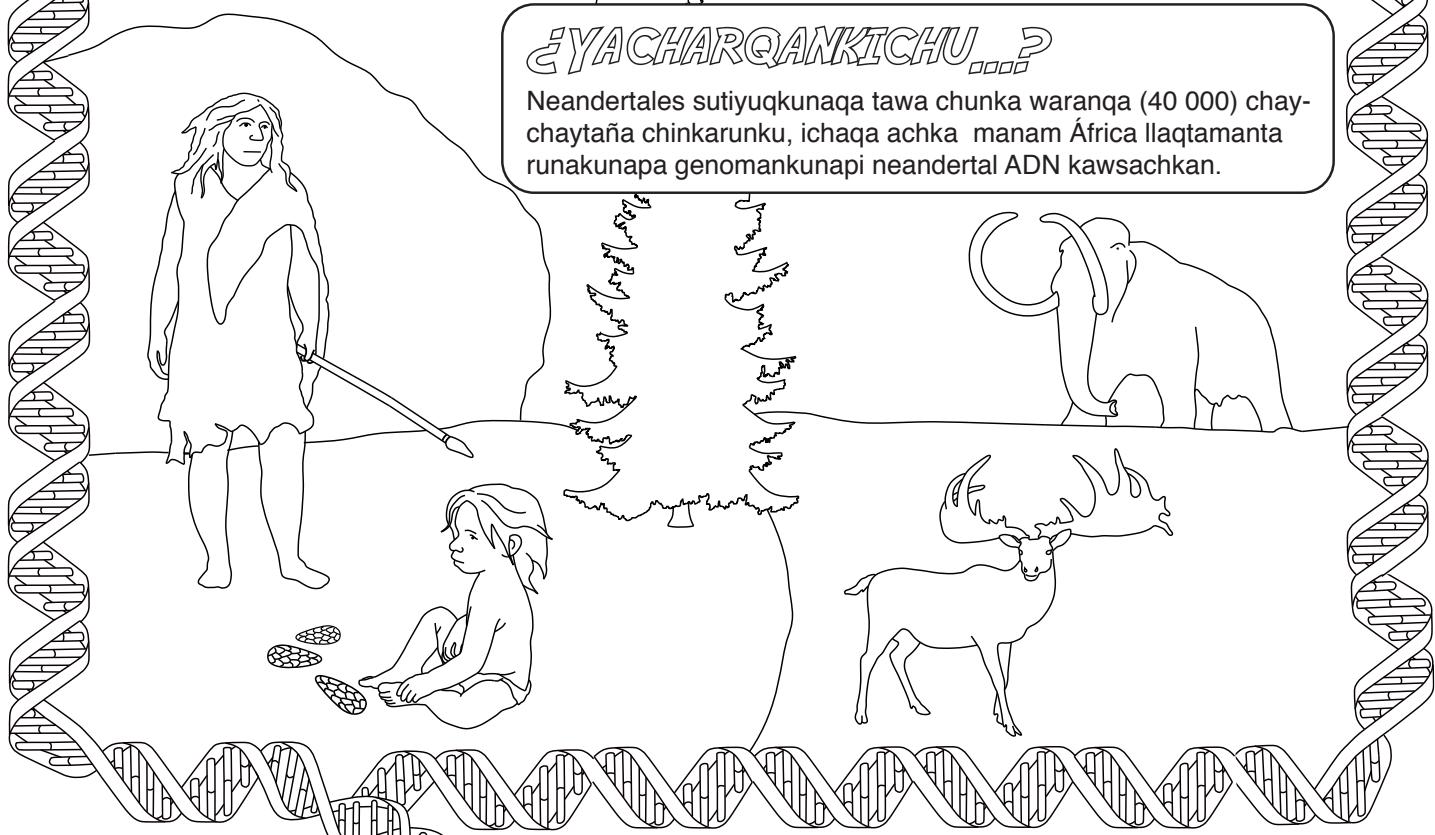

IMATATAQ ISTUDYANTU

Bioarqueologokunaqa método científico kunawan nisyu allin tecnologíawapas llamkanku ñawpaq pacha kawsaykunamanta tapukuykunata kutichinankupaq. Allin ruraykunawanqa uchuy muestramanta, huk tllumanta, huk kirumanta utaq huk puyñumanta achka willakuykunata hurqukunman.

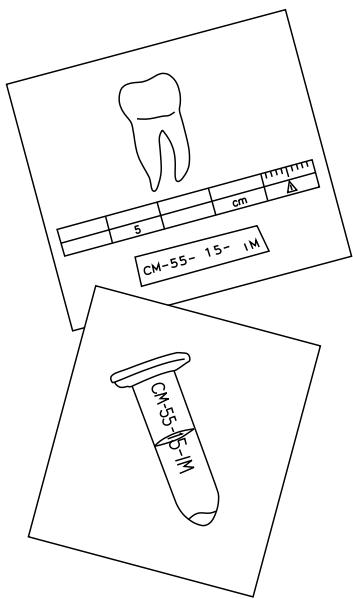
¿YACHARQANKICHU...?

Neandertales sutiyuqkunaqa tawa chunka waranqa (40 000) chay-chaytaña chinkarunku, ichaqachka manam África llaqtamanta runakunapa genomankunapi neandertal ADN kawsachkan.

RUNA MASINCHIKPA PAQARIMUYNINKUNA

Ñawpa ADNqa hichpa hukmanyaq primunchikkunata intindinanchikpaq yanapawanchik: neandertales.

Hukmanyay

Ñawpa runakunapa kirunkunatawan tullunkunata istudyaspa riqsiyta atisunchik imaynatataq ñawpa runa masinchik tiyarqanku hinallataq imaynatataq ñawpa runakuna ñuqanchikman, kunan kasqanchikman, tikrarqanku.

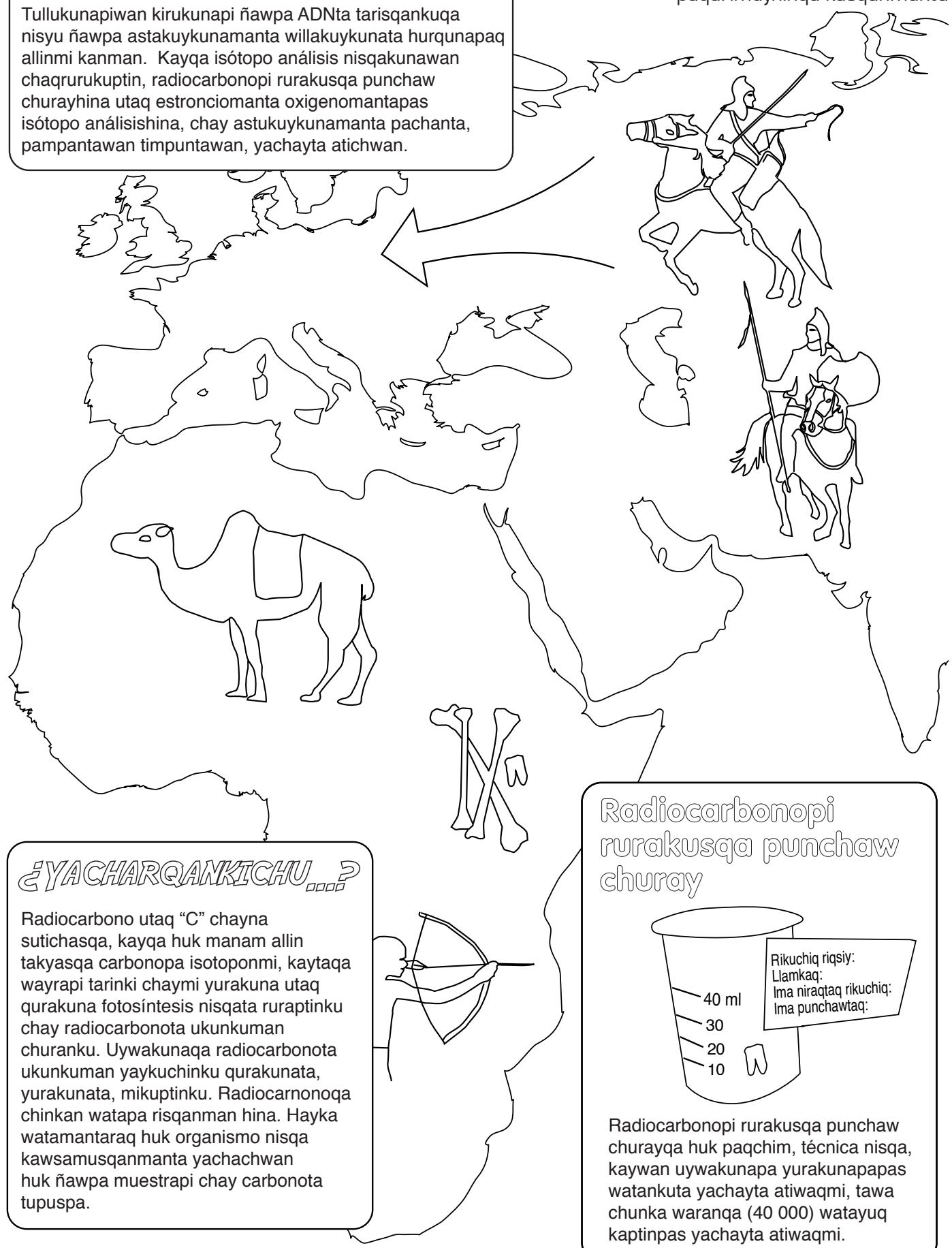

ÑAWPA ASTAKUYKUNA

Tullukunapiwan kirukunapi ñawpa ADNta tarisqankuqa nisyu ñawpa astakuykunamanta willakuykunata hurqunapaq allinmi kanman. Kayqa isótopo análisis nisqakunawan chaqrurukuptin, radiocarbonopi rurakusqa punchaw churayhina utaq estrañomanta oxigenomantapas isótopo análisishina, chay astakuykunamanta pachanta, pampantawan timpuntawan, yachayta atichwan.

Escitas, Asia Central

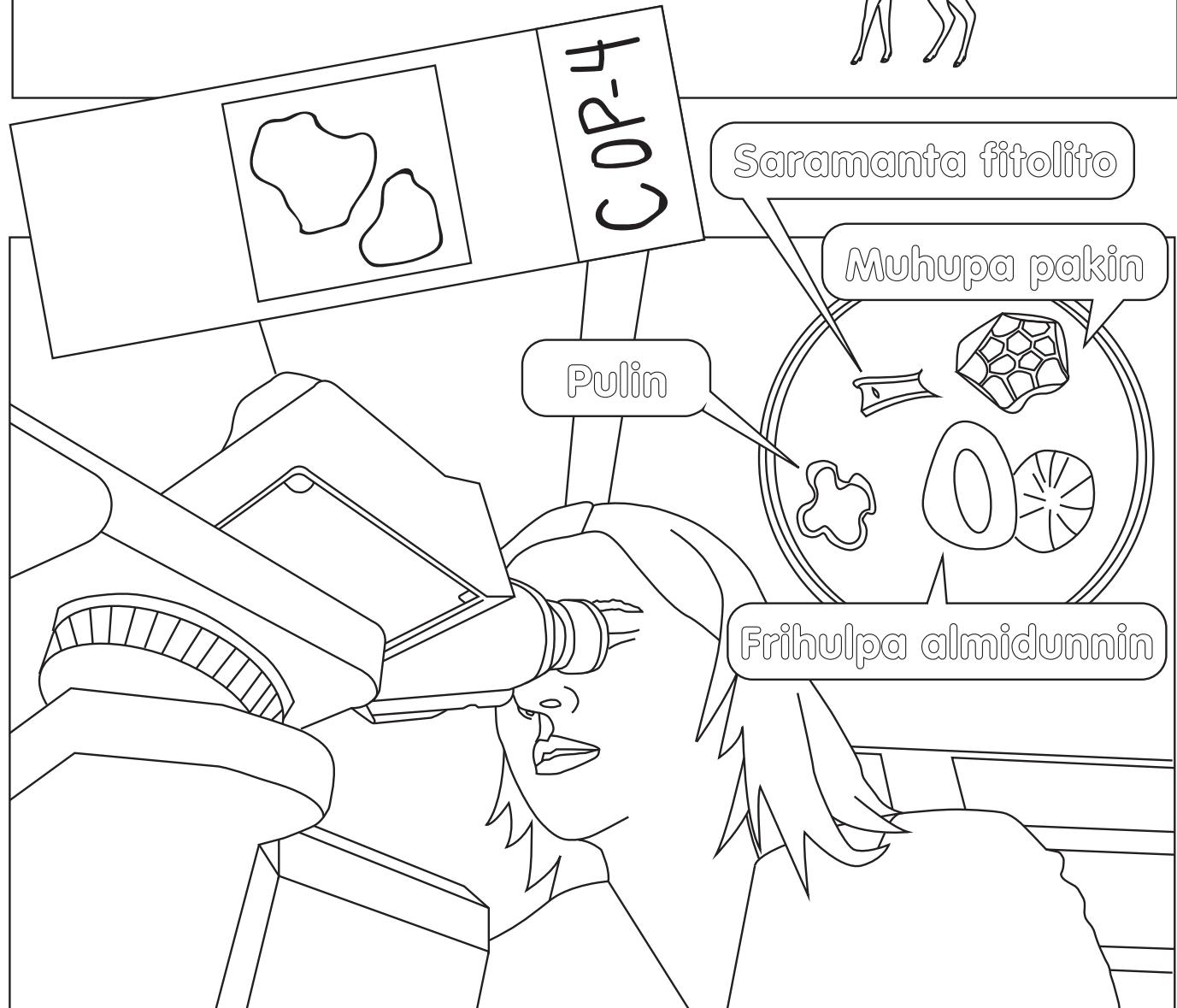
Qillay wata utaq Edad del Hierro sutichasqa, qanchis pachak wata (700) manaraq Dyuspa paqarimuyninga kasqanmanta

ÑAWPA MIKUNAKUNA

Hatunyachaqkunaqa llumpay uchuy imakuna rikuq qawanawan llamkanmanku runakunapa kirunkupi ñawpa puyñukunapipas mikupaya puchunkunata tarinankupaq. Imakunatataq ñawpa Mesoaméricamanta maya runakuna mikurqanku, iskay waranqa (2000) watayuq hanayman ima, kayta yacharunchik microfosilesmanta analisista qawaspa.

Copán llaqta, Honduras
suyipi kachkan, Maya
clásico sutichasqa, kimša
pachak wata

UYWAY RURAY

Chunka waranqa (10 000) watamanta hanaynman, runakunaqa allinta akllaspa llapanmanta allin yurakunata, qurakunata, tarpurqanku, hinallataq allin uywakunatapas uywarqanku. Uywaqa llapan uywakunamanta ñawpaqtaraq allinta tiyanankupaq runakunawan, kuska, uywaska karqan, ñawpa rikuriq michiqkunaqa kay uywakunamanta lichikunata, aychakunata, qarakunatapas hurqrqanku hinallataq yankirqanku.

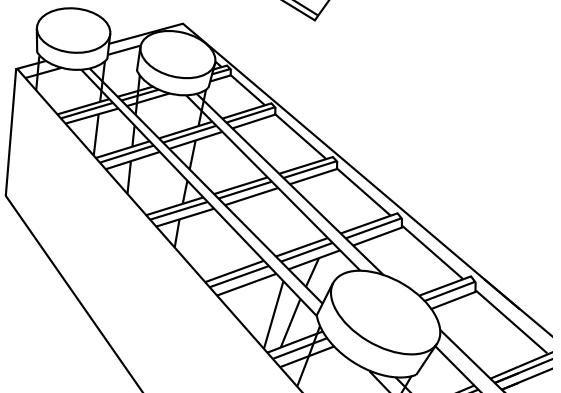
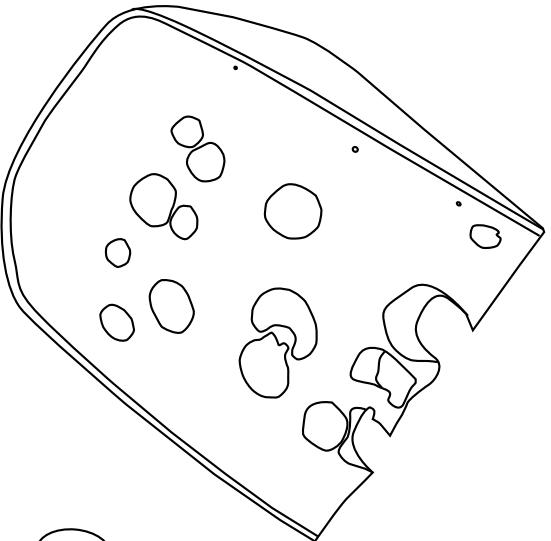
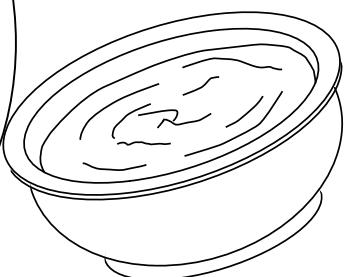
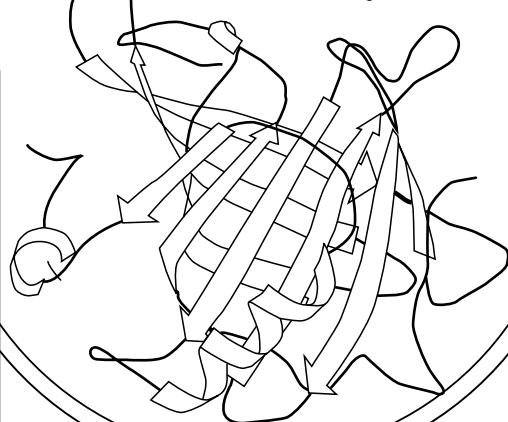
¿YACHARQANKICHU...?

Europamanta bisontekuna (urus sutiyuqwanpas riqsisqa karqanku) ñawpaqtaraq uywaska karqanku chaymi michiqkunaqa chay bisontekunawan yachayaparqanku uywakuna allinta tiyanankupaq runakunawan, kuska. Bisontekunaqa sallqa bóvido ayllumanta lluqsin, kaykunaqa nisyu hatunmi karqanku, kananqa manañam kanñachu. Runakunawan tiyanankupaq uywaska uywakunamanta ñawpaq chiqanchayqa Anatolia penínsulamanta hamun, kayqa Turquíapi tarikun.

Lichimanta mikunakunapa gallaykuyninkuna

Lichimanta mikuykunapa gallaykuyninkunaqa manam allin riqsisqa kanku, ichaq bioarqueolokunaqa masamanta espectometría sutiyuq paqchiwan, técnica nisqawan, llamkanku ñawpaq kirukunapi lichipa proteinankunata tarinankupaq, hinaspa chaykunawan, imaynanpi lácteo mikuykunata ñawpa runakuna mikuyta qallarirqanku, kay yachaypa qallariq ñawpa willakuyninta yachayta atinqaku.

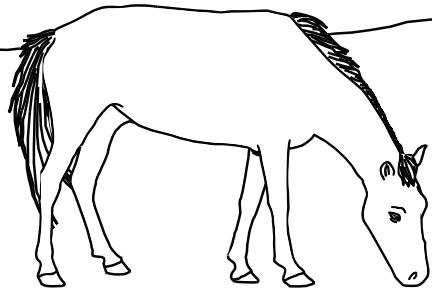
Proteinamanta huk niraq

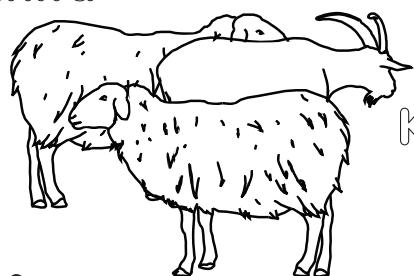
Mongolia llaqta

Achka tukuy niraq uywakuna Mongoliapa purun pampampim tiyanku, kawallukunapas, wakakunapas, sallqa wakakunapas, kawrakunapas, chitakunapas, tarukakunapas, kamillukunapas kachkan. Puriq michiqkunaqa lichimanta mikuykunata chay uywakunapa lichinkumanta hurqunku.

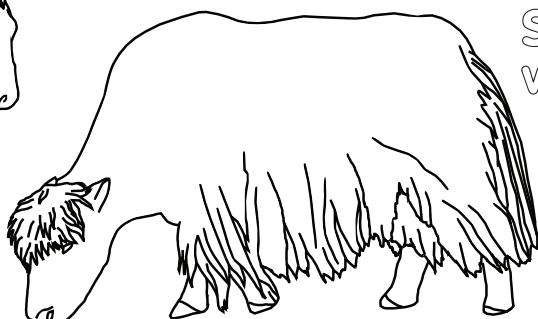
Kawallu

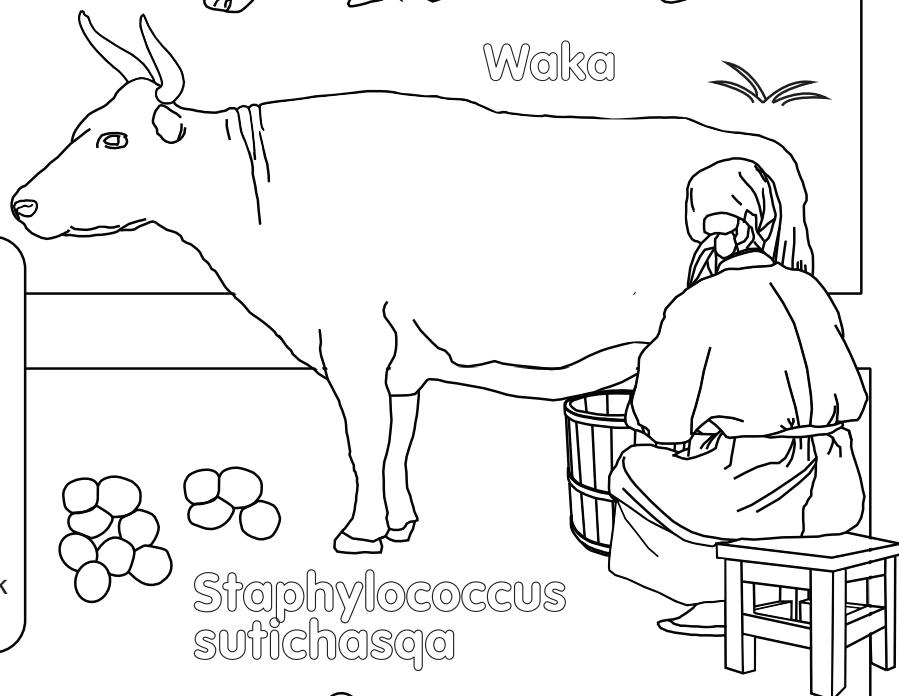
Chita

Kawra

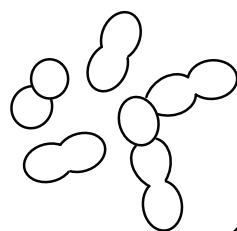

Sallqa waka

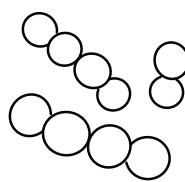
LICHIMANTA MIKUYKUNA

Mongolia llaqtapiqa lichimanta mikuykunaqa nisyu llumpay chaniyuqmi kanku runakuna allin kawsanankupaq. Kay watan watan yachasqa simiqa kimsa waranqa pichqa pachak (3500) watamantaña hamun, kaytaqa yachanchik arqueologíapa maskayninkunamanta.

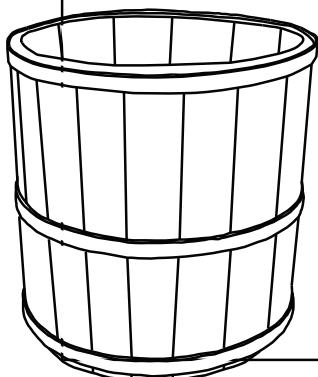

Leuconostoc sutichasqa

Staphylococcus sutichasqa

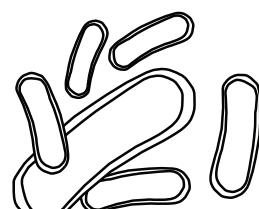

Lactococcus sutichasqa

Lichipa mikuyninkunapa mikrorganismunkuna

Kay mikrorganismukunaqa, bacteriakunawan levadurakuna, nisyu chaniyuqmi kanku achka tukuy niraq lichimanta mikuykunata ruranankupaq, yugurta, mantikillata, kisuta, mana riqsisqa hukkunatapas chaki rikisunta hina, aaruul sutiyuq, kawallu lichimanta sirwisatapas hina, "airaq" suitiwan Mongoliapi riqsinku, ruranku.

Lactobacillus sutichasqa

am hilaniac m...
de cedonone decantare: qm totum
aut amida

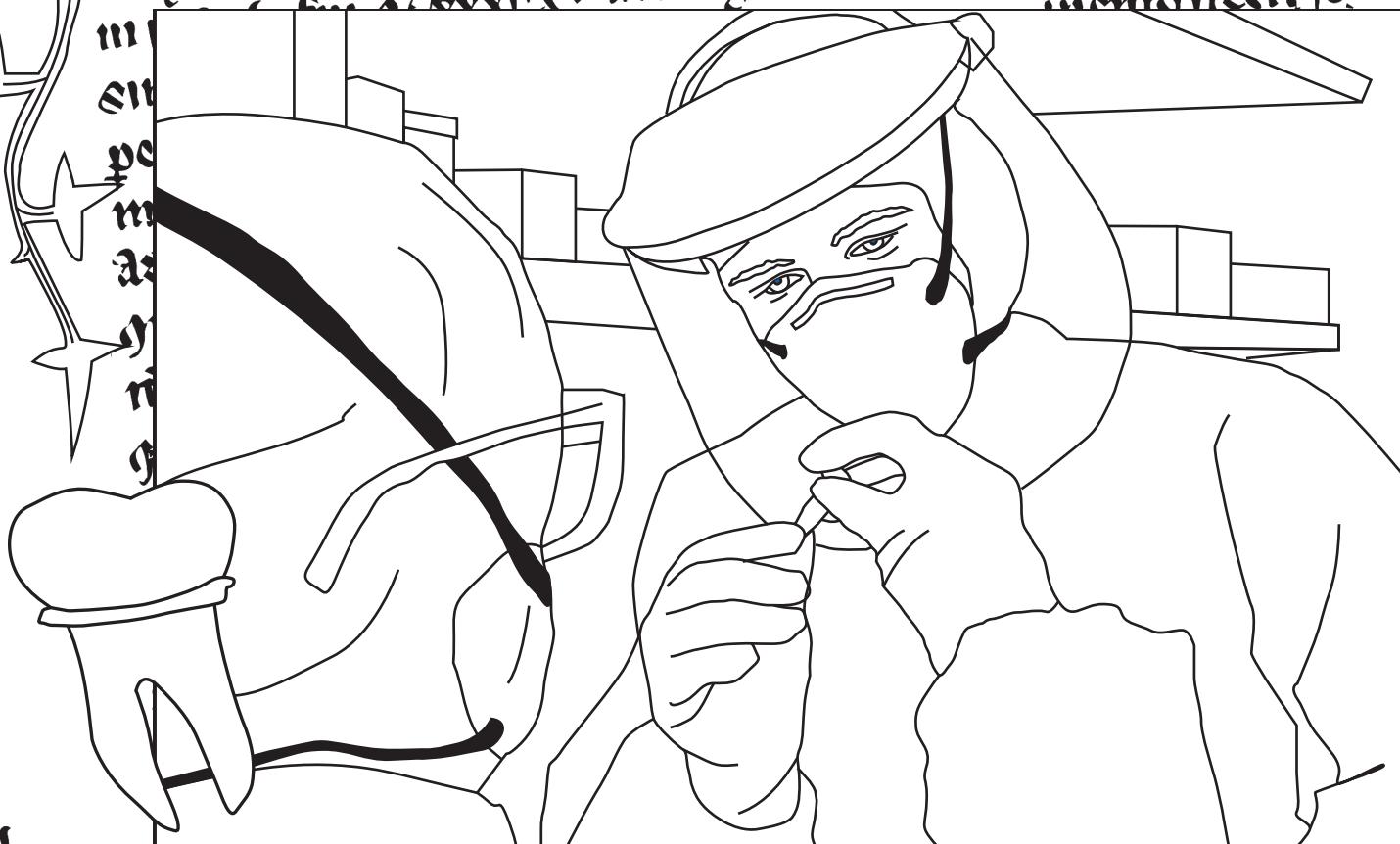
ÑAWPA UNQUYKUNA

Tullukuna, kirukuna, kirukunapa qanrankunapas ñawpa runakunapa saludninmanta nisyu chaniyuq willakuykunata waqaychanku. ADN, proteína hinakuna waqaychasqa kirukunapa qanrankunapi kachkan, kayqa hatunyachaqkunaman yanapan kiru aycha punkichiq unquypa kirupa tihidunkuna usyaq unquypapas ñawpa willakuyinkuta allinta intindinankupaq.

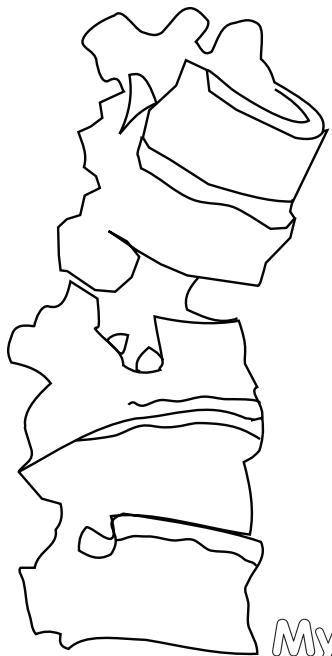
color qm oculis dicitur
bi capiat nec capor qm fan
nec dñm & mōste quod
gat & tamen aliud est q
falso est explicare non
sup iosephini Iosuas vñ
in iutum affiat: omnis
suum pns: obitum est
Cor ad offerenda deo in
m in medio auitatis mi
sū
tan
gg
m
ero
118
150
nsie
5·s
lt
t
u
i
u
s
i
v
nn
em
xpel
iuc

Omne Bonum maytu

Omne Bonum sutiyuqqa hatun maytum, XIV (chunka tawayuq) siglumanta latín simipim kachkan, kay hatun maytuqa imayna Europa medievalpi kawsay karqan, chaymanta willakun, Real Británica ñawinchana wasipi waqaychakun. Hinallataq kiru istudyaq hatunyachaymantapas imayna hampikunapaq, kaymantapas ñawinchanakuna kachkanmi. Kaykunaqa yanapawanchik astawan allinta intindinanchikpaq imayna allin kananchikmantawan Edad Mediapi imayna unquykunamantapas.

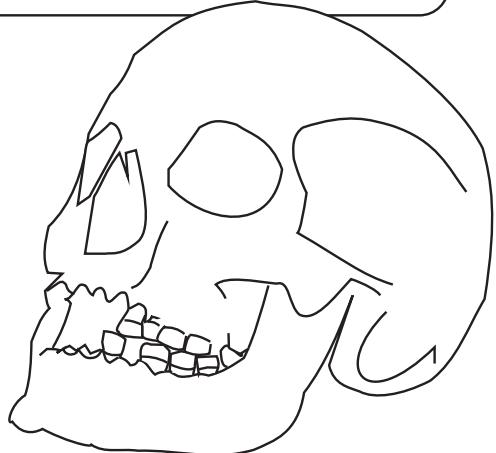
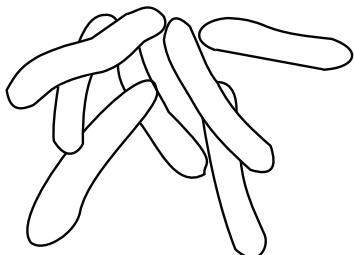

quod priores pl...
nū remanē forisqibz de flangendū
tantis. ... p... il...
a dulciora sup me

TUBERCULOSIS UNQUUYWAN LEPRA UNQUY

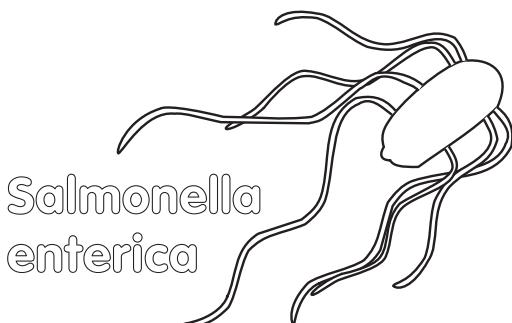
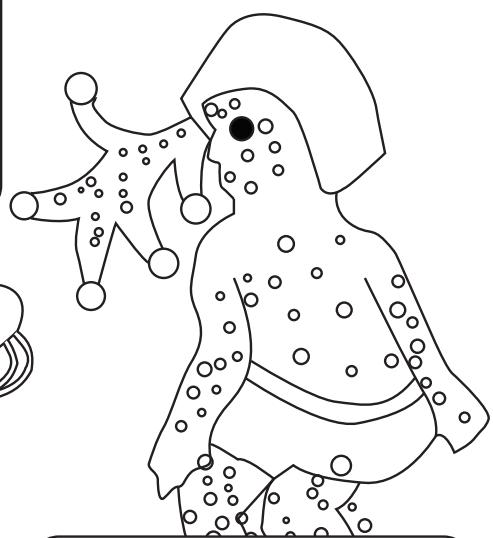
Tuberculosis unquyqa lepra unquypas chay hinalla bacteriamanta rikurimunku: *Mycobacterium tuberculosis* nisqawan *Mycobacterium leprae*. Iskayninmi tullukunata unquchinma; aya tullipi ADNkuna tarikusqan hatunyachaqkunata yanapan ñawpa unquykunamanta imaynatataq karqanku, imaynanpi rikurimurqanku, chaykunamanta yachanankupaq.

Mycobacterium leprae

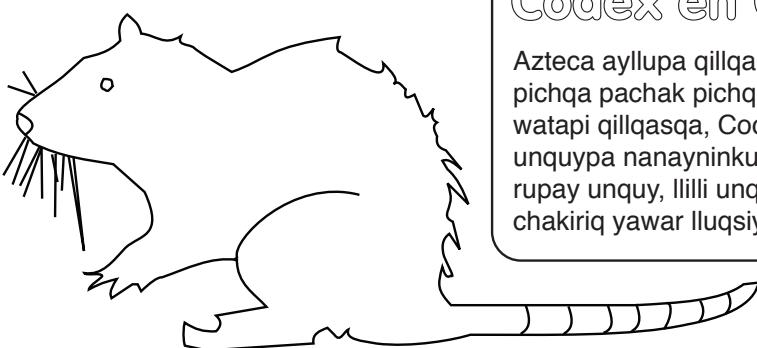
COCOLIZTLI SUTIYUQ UNQUY

Mana riqsisqa unquy mastakuy, Cocoliztli sutiyuq, Azteca aylluqa chay sutiwan riqsisqa, yaqa suqta chunka pursintumanta (60%) isqun chunka pursintukama (90%) México suyumanta runakunata siperqan, waranqa pichqa pachak tawa chunka pichqayuq (1545) watamanta waranqa pichqa pachak pichqa chunka (1550) watakama. Qipataña wañuq runakunapa kirunkupi *Salmonella enterica* Paratyphi unquyqa ADNnta tarirqanku.

Hampiq Schnabel

Chunka qanchisniyuq (XVII) siglo hampiqkuna chay hatun unquywyan unquqkunata hampinankupaq maskarakunawan churakurqanku mana allin wayrakunamanta amachakunankupaqnum, chay maskarankunaqa pisqukunapa umankuna hina karqanku.

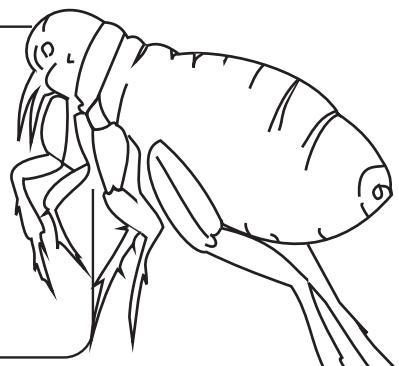

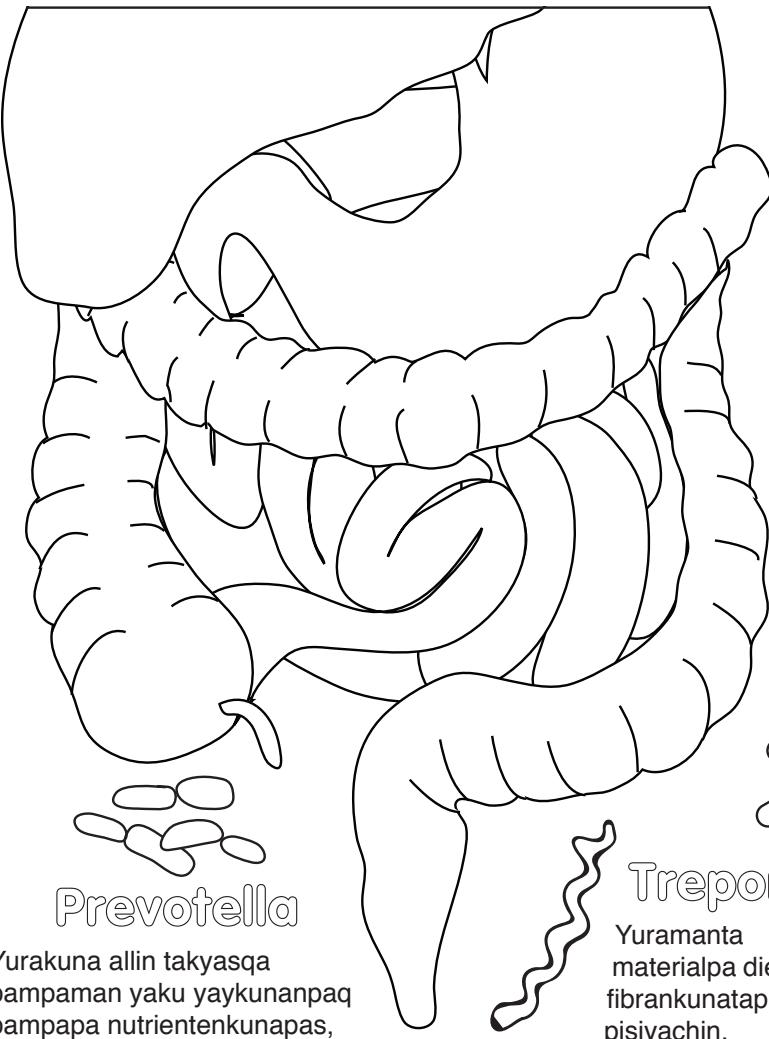
Codex en Cruz

Azteca ayllupa qillqan, waranqa pichqa pachak pichqa chunka watapi qillqasqa, Cocoliztli unquyqa nanayninkunata rikuchin: rupay unquy, lilli unquy, mana chakiriq yawar lluqsiyas.

UNQUY

Unquyqa bacteria *Yersinia pestis* nisqankumanta rikurimun, kay unquyqa hatun ukuchapa pikinkunamanta miran. Chay pikipa kanisqan runakupiqa chay peste bubónica unquyqa hatarin, rikurimun. Chay unquyrayku Yana Wañuy utaq Muerte Negra nisqa rurarukun (1346, waranqa kimsa pachak tawa chunka suqtayuq watamanta, 1353, waranqa kimsa pachak pichqa chunka kimsayuq watakama) kay watakunapi Europa suyupi achka runata wañuchisqa.

Prevotella

Yurakuna allin takyasqa pampaman yaku yaykunapaq pampapa nutrientenkunapas, chay niraq yurakunata wirpuman allinta yaykunapaq yanapan.

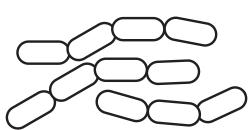
Helicobacter pylori

Wiksapi tiyan chaymi wiksapa pirqankunapi kirikunata hatarichin, úlcera sutiyuq, hinallataq chay cáncer unquytapas hatarichinman.

Bifidobacterium

Wawakunata yanapan lichita millpunankupaq

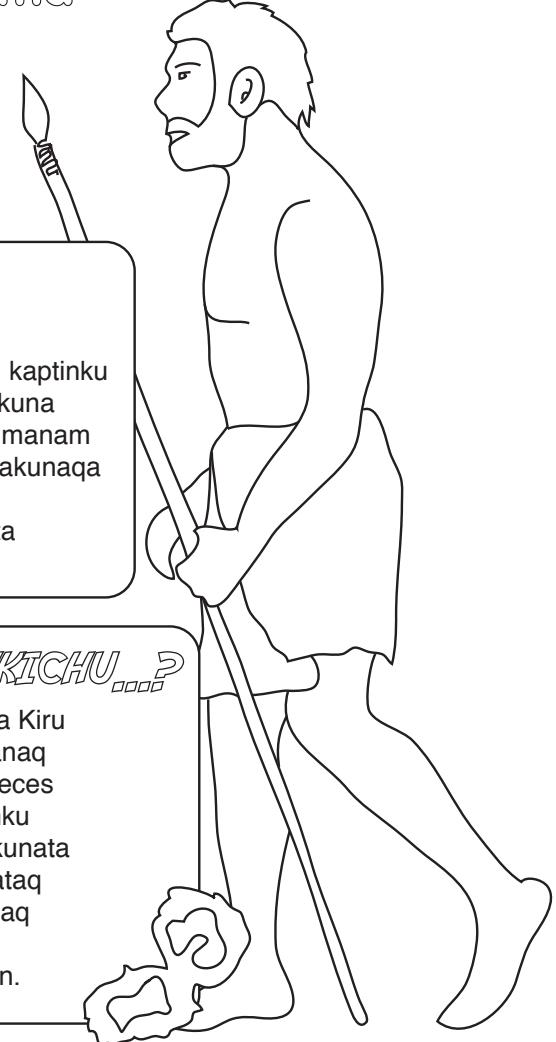

Faecalibacterium

Chunchullpa celulankunapaq mikuykunata ruran

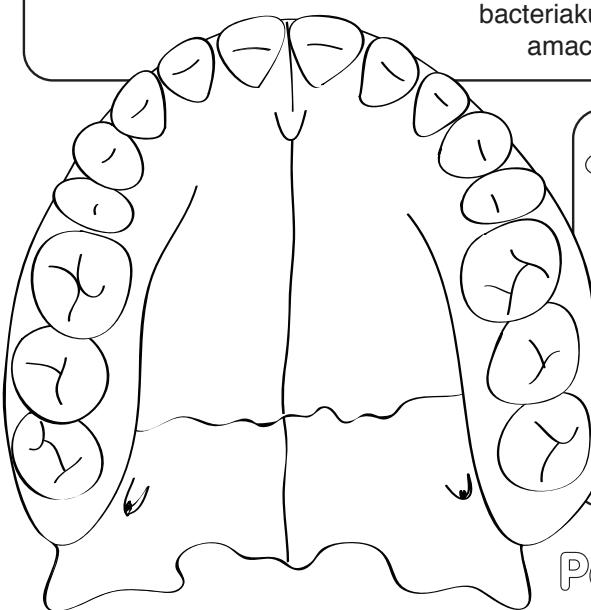
Treponema

Yuramanta materialpa dietapa fibrankunatas pisiyachin.

ÑAWPA MICROBIOMAKUNA

Wirpuykiqa achka achka bacteria celulakuna tiyanku, llapan huñupi kaptinku microbiomawanmi sutichanku. Bacteriakunaqa chunchullniyki piyaqkuna yanapasunki mikuykuna wirpuykiman allinta yaykunapaq hinallataq manam mayqin unquypas yaykusunaykipaq kalpachisunki. Qaraykipi bacteriakunaqa mana qanra kanaykipaq yanapasunki, chaymantapas simiykipi bacteriakunaqa unquykunamanta amachasunki.

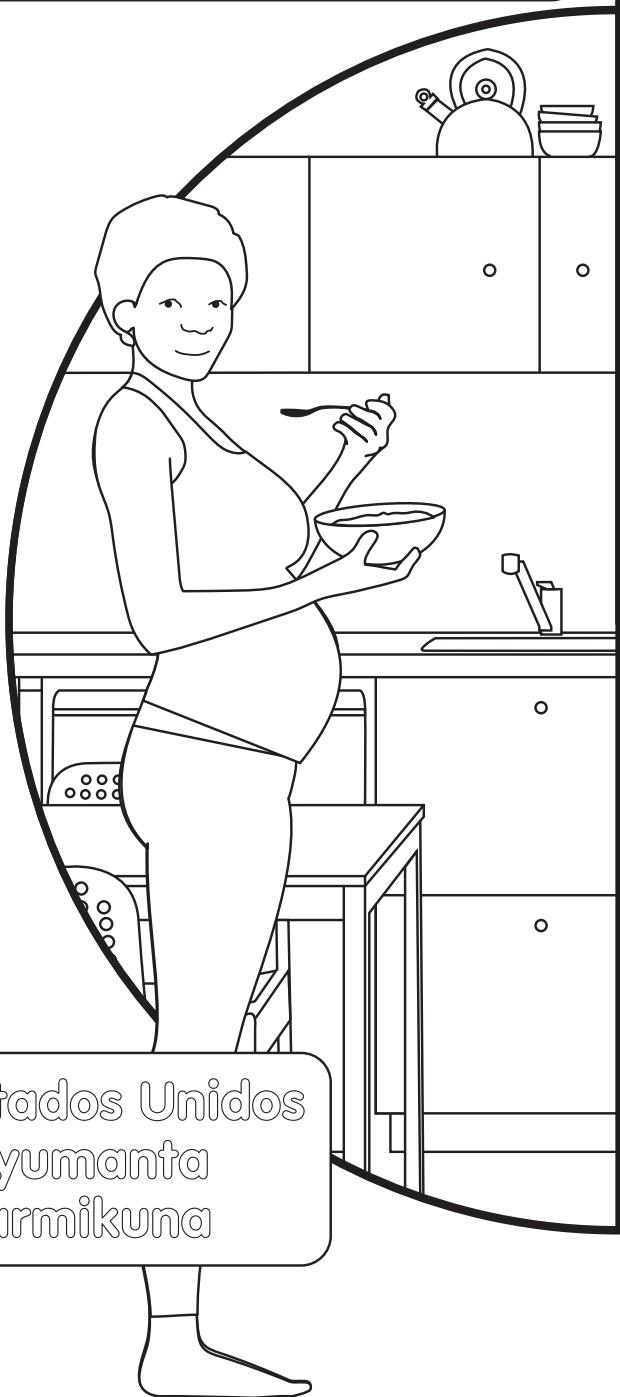
¿YACHARQANKICHU...?

Hatunyachaqkunaqa Kiru aychata punkichiq anaq plakakunata paleoheces nisqatapas istudyanku ñawpa microbiomakunata tarinankupaq hinallataq allinta intindinankupaq imanasqataq unquykuna rikurimun.

Porphyromonas

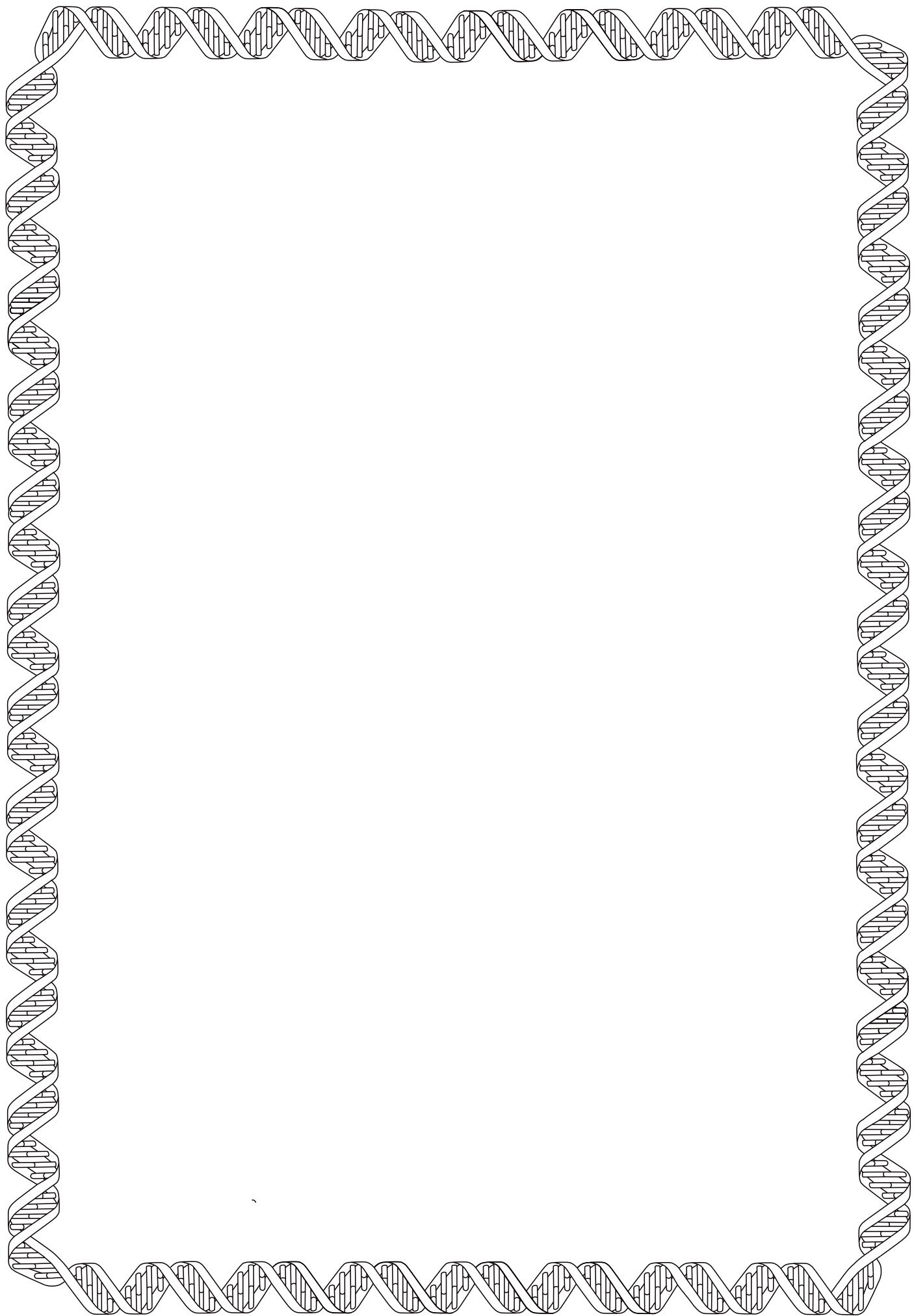
HUÑUQKUNA, PALLAQKUNA

Huñuqkunataqa, pallaqkunataqa, uywa hapiqkuna-huñuqkuna sutiwanpas riqsinku, sallqapi wiñaq kawsaykunata mikunku, paykunaqa sapa mitapi huk niraq mikuyta mikunku kawsaykuna rikurimuqman hina, sapa mitapi huk niraq kawsaykuna rikurimunku chaymi paykunaqa chayman hina mikuyninkunata rurakunku. Manaraq allpa llamkay kaptinraq, yaqa chunka hunu (10 000) wata qipaman, llapan runakunaqa huñuqkuna, pallaqkuna, karqanku. Kunan huñuqkuna, pallaqkuna, chunchullninkipi tukuy niraq microbiomakuna kachkan aswan hukman kanku hatun llaqta tiyaq runakunapamanta.

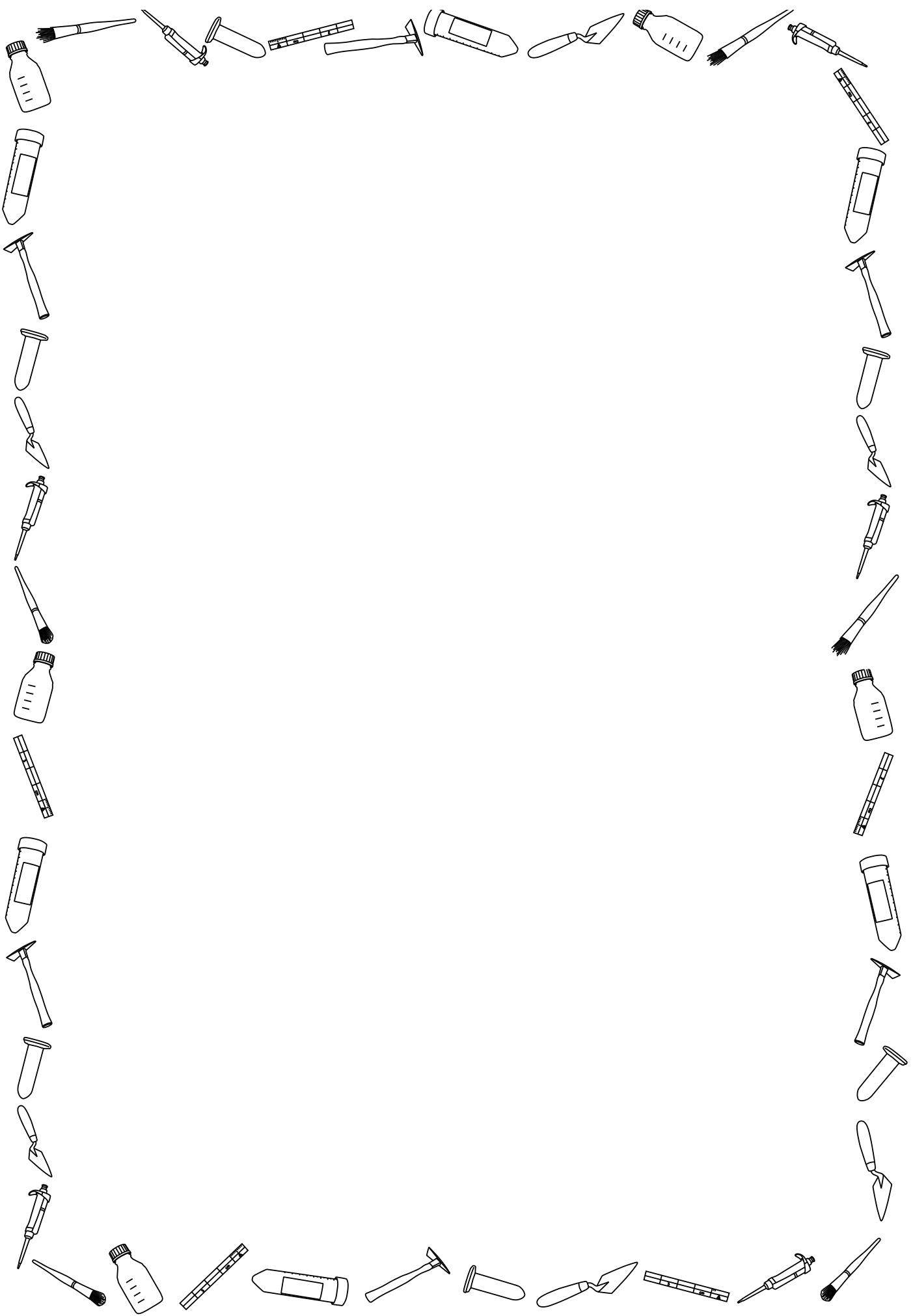

HATUN LLAQTAPI TIYAQ AYLLUKUNA

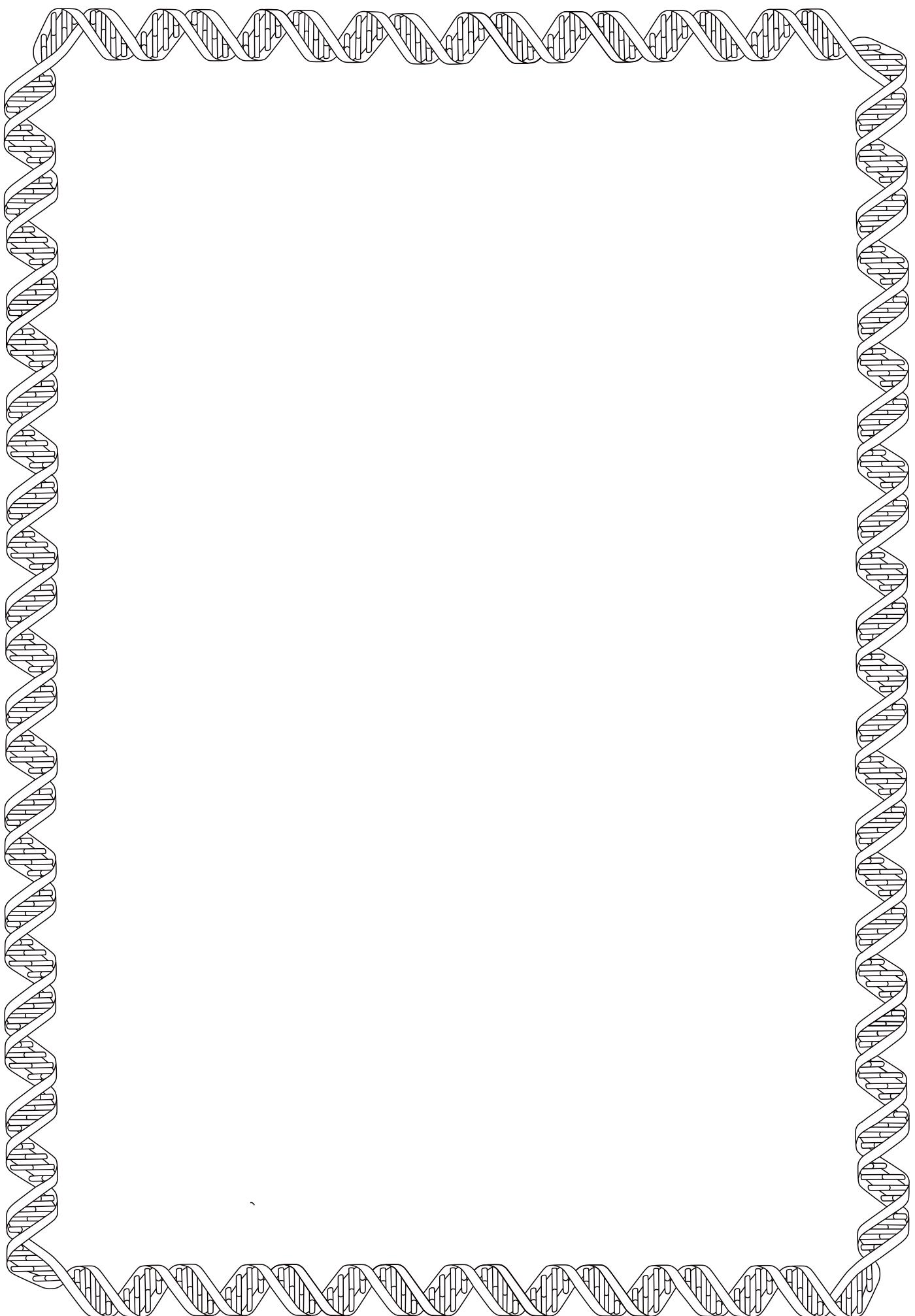
Hatun llaqtapi tiyaq ayllukunaqa allpamanta lluqsiq kawsaykunata astawan mikunku ichaqa kawsaykuna tarpuypiqa wakin runalla llamkanku, kay llamkayqa sasam, allin yachaqkunallapaq. Makinakunawan llamkaypas amachaypas waqaychaypas nisyu chaniyuqmi kanku rurasqa mikuyta atinanchikpaq mikuykunapi, chay alimentos procesados nisqapi, hinallataq makinchikman yachananpaq hatun ñankunantaraq rin, karu karu llaqtamanta hamuq hina. Hatun llaqtakunapi tiyaq runanakunaqa microbiomayuqkuna kachkanku, kaykunaqa manam achka niraqkunachu hinaspa mana kallpayuq hinata wirpunkuta churaykunku chaymi mana kacharikuq punkichiq unquypas manam sasachakuspa yaykurparinku.

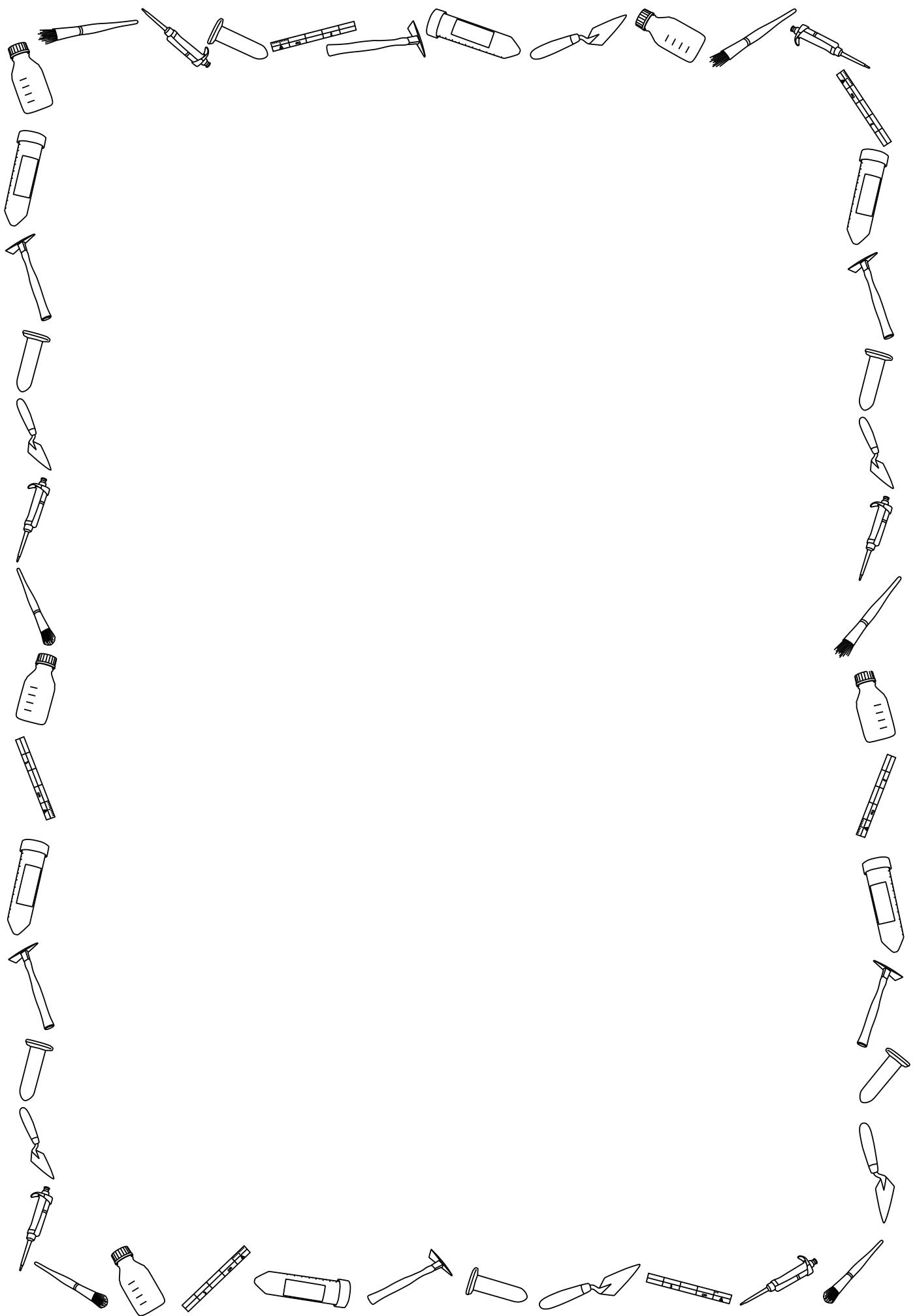

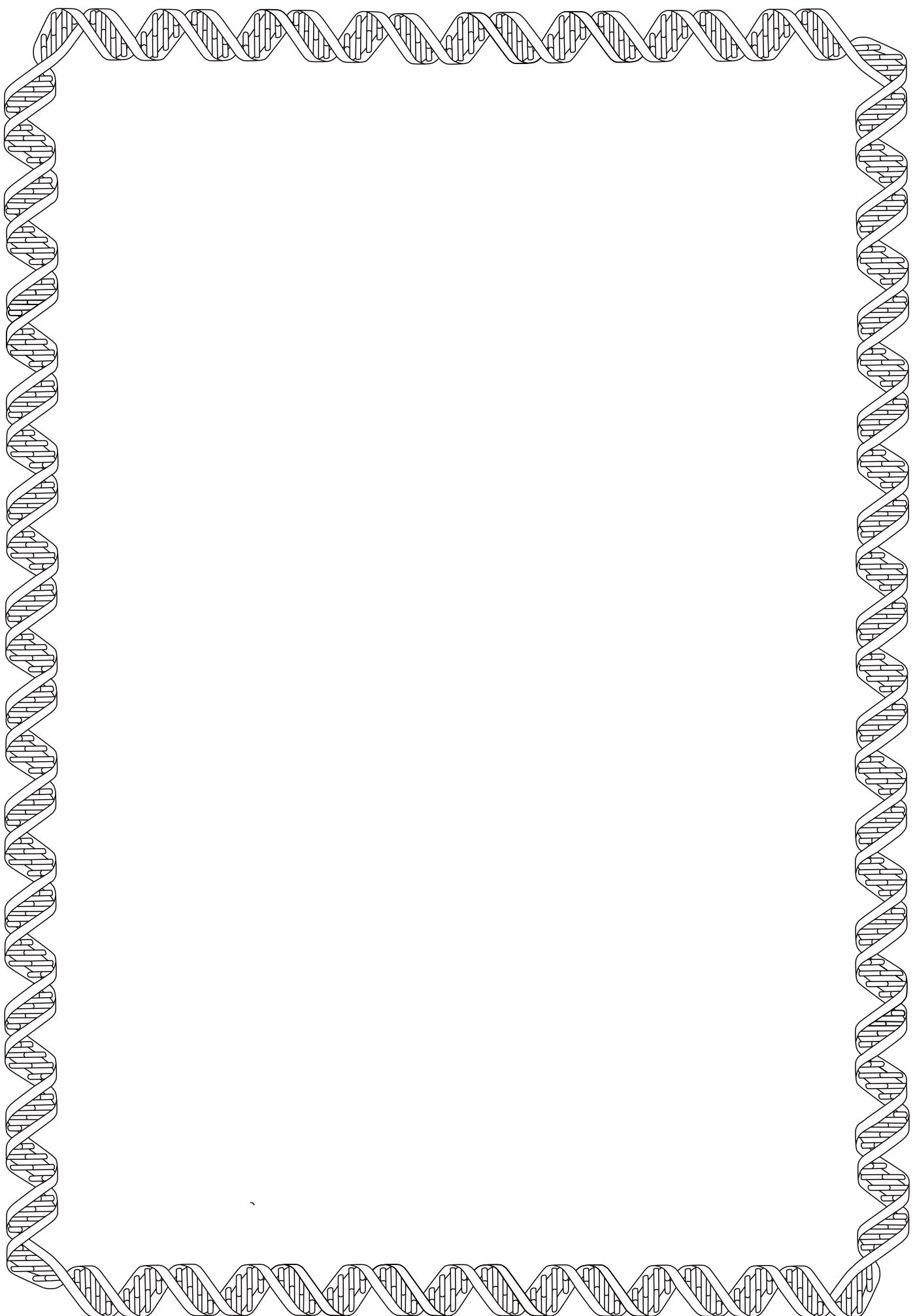

Yachay Wasi Max Planck de Ciencias de la Historia Humana

Huk niraq puriykuna

CIENCIA ARQUEOLÓGICA NISQAP Maytu Ilimpinapaq

¡Yachaykuy imaya arqueologokunawan bioarqueologokuna kuska llamkanku ñawpaq runanchikkanta kutichiykunata kutichinankupaq! Kuska puririsun maskaypi pikunataq kaniku hinallataq imatataq yachaniku, runapa qallaykuyninmanta peste medievalkama. Ñawpaq astakuykunamantapas, paqarichimuq llaqtankumanta lluqsiy, radiocarbonopi rurakusqa punchaw churaymantapas yachaykuy. Chaymantapas riqsiykuy imaynatataq ciencia yachaqkuna ñawpaq runakunapa mikusqankumanta hatun willakuyta maskachkanku imaya karqa yachanankupaq, nisyu uchuy qura, yuyu puchukunamanta yachanqaku. Uwyaymanta chaymantapas lichi mikuykunamanta yachay munaqniyuq willakuykunata maskaykuy. Unquykunamanta ñawpaq unquy mastakuykunamantapas maskaykuy hinaspa chay ñawpaq runapa microbioma nisqanta tariykuy.

Yachay Wasi Max Planck de Ciencias de la Historia Humana hatunyachaqkunapa rurasqanku.

Runamisiman Alondra Loayza Puga, Mary Luz Loayza Puga tikrarqanku.

